

Dino
Demicheli

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR-10000 Zagreb
ddemiche@ffzg.hr

IN HOC MONUMENTO ADITUS AMBITUS DATUR – PRILOG ZA IUS SEPULCHRI U SALONI

¹Članak opisuje zanimljiv spomenik koji se čuva u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu. Ni izgledom ni natpisom ne radi se o tipičnom nadgrobnom spomeniku u salonitansko područje. Natpis nosi imena sedam osoba, a osim glave obitelji, Marka Subulnija Sekunda i njegove supruge Julije Itake, većinom su spomenuti oslobođenici i jedna osoba koja nije pripadala tome kućanstvu. To je bio Gnej Vejedije Juvenal, kojem je bio dopušten prilaz i ophod grobnome mjestu, a što je bilo iskazano posebnom formulacijom. Upravo zbog načina na koji je tekst sastavljen, u članku se sugerira interpretacija prema kojoj je spomenik bio dio ulaza u grobnu parcelu gdje je stajao kao svojevrsna obavijest tko je imao pravo na grobno mjesto unutar nje. U promišljanju o rodbinskim i drugim odnosima na natpisu, raspravi su pridružena još dva salonitanska natpisa, što je otvorilo jedan novi rukavac poveznica u međusobnome odnosu triju salonitanskih obitelji: Subulnii, Veiedii i Iulii.

Ključne riječi: Salona, epigrafija, nadgrobni spomenici, *ius sepulchri*, *ambitus*, *aditus*, *Subulnii*, *Veiedii*.

Uvod

Salonitanski epigrafski spomenici već su dulje vrijeme predmetom ozbiljnog znanstvenog proučavanja, a čini se da će još dugo biti tako: među više tisuća spomenika uvijek će biti onih kojima se može pristupiti s novim interpretacijama, a povrh toga, stalno se pronalaze novi natpisi kojima proširujemo postojeću sliku o salonitanskom stanovništvu.² Ponekad nekoliko pojedinačnih natpisa međusobno ocrtavaju skicu uvezanih obiteljskih odnosa, ali o čijim dubljim vezama ne možemo znati mnogo. Ipak, za određene je zaključke dovoljna i samo potvrda bazirana na imenskoj podudarnosti dviju ili više obitelji, što se potom može iskoristiti u znanstvenome smislu. Naime, brojne natpise promatramo zasebno, budući da su veze između spomenutih osoba neposredne i nužno ograničene, npr. na supružnike ili roditelje i djecu. Nakon analize i interpretacije natpisa najčešće nemamo mogućnost dokazati jesu li još neke osobe bile uključene u svakodnevni život onih koji su spomenuti na

1 Ovaj rad s velikim zadovoljstvom posvećujem profesorici Marini Milićević Bradač, kao zahvalu za nesebično prenošenje znanja, kako o arheologiji, tako i o brojnim drugim temama. Imao sam sreću biti njezin student, a potom asistent i radni kolega te je u svim ovim etapama poznanstva profesorica uvijek bila dostupna za razgovor, savjet i poticaj.

2 Članak je napisan u sklopu istraživačkog projekta Novi životi antičkih natpisa: epigrafski spoliji na području srednje Dalmacije (EpiSpolia) koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ IP 2019-04-3537).

natpisu. Nasreću, neke se osobe pojavljuju više puta na natpisima, i to ne uvijek u istoj funkciji, čime se otvara mogućnost za prozopografski pristup koji nam ostavlja nešto više prostora za ocrtavanje davnog vremena i prostora. U ovome članku donosi se pokušaj rekonstrukcije odnosa triju salonitanskih familija baziran na jednom neobjavljenom i dvama objavljenim spomenicima. Neobjavljeni spomenik povezuje dva otprije poznata koja se nisu mogla dovesti u međusobnu vezu, a njegovo je čitanje i interpretacija dala određeni uvid u grobno pravo (*ius sepulchri*) u Saloni.

Spomenik Marka Subulnija Sekunda

U južnome krilu lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu čuva se epigrafski spomenik koji je u Muzej dospio vjerojatno između dva svjetska rata, no koji je ostao neobjavljen.³ Ponešto je neobična izgleda, radi se o relativno visokom i uskom spomeniku, najbliži je izgledom steli, no ne radi se o klasičnome obliku (slika 1).⁴ Spomenik nema zabat, koji je integralni dio stele, te pomalo podsjeća na izduženi ugradbeni titul koji je postavljen okomito.⁵ Kako ne znamo okolnosti pronalaska, nije poznato gdje je spomenik nađen i u kakvom stanju, no prema izgledu, u Arheološki muzej dospio je u dva dijela koja su danas spojena. Iako je očito da nedostaje jedan manji dio kamena na spojevima dvaju fragmenata, natpis nije oštećen jer na tome dijelu ionako nije bilo slova. Natpisno je polje (134,5 x 42,5 cm) omeđeno profilacijom tipa *cyma reversa* uz koju se prema krajnjim dijelovima spomenika nalazi okvir jednakomjerne širine s gornje, lijeve i desne strane. Tekst je uklesan u jedanaest redaka i glasi:

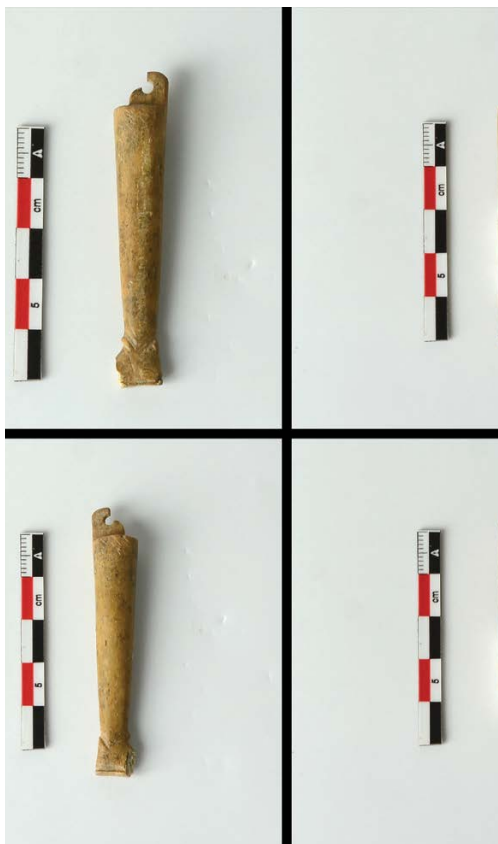
M(arco) Subulnio
Secundo
Iulia Ithace
uxor v(iva) f(ecit) sibi et
5 *Iuliae Albanae*
et Subulnio Orienti
et Iuliae Ursae lib(ertis)
et Subulniae Tyche.
In hoc monumento
10 *aditus a[m]bitus datur*
Cn(aeio) Veiedio Iuvenali

3 Djelomična i ne posve točna transkripcija teksta zajedno s fotografijom nalazi se na digitalnoj epigrafskoj bazi Clauss-Slaby, EDCS-81100034. Spomenik je transkribiran kao: *M(arco) Subulnio / Secundo / Iulia Ithace / uxor v(iva) f(ecit) sibi et / Iuliae Albanae / et Subulnio Orienti / et Iul[3]ae lib(ertae) / et Iul[ia]e E]utyche / [3 test]amento(?) / [Sa]llonus(?) [3]ITVS[3]IVR / [6]*. Natpis je inače poprilično čitak, a navedena je transkripcija napravljena prema ne baš jasnoj fotografiji objavljenoj uz tekst spomenika.

4 Dimenzije spomenika su: visina 163 cm, dužina 60,5 cm, debljina 31 cm; veličina slova: 1. red: 5,8 cm, 2.-4. red 4 cm, 5. red 3,8 cm, 6. red. 3,2 cm, 7.-8. red 3,2 cm, 9.-11. red 3,1 cm.

5 Smatram da je manja mogućnost za verziju po kojoj je (pseudo)zabat nekoć postojao, ali je otklesan ili otpiljen.

Slika 1. Spomenik sa grobne parcele Marka Subulnija Sekunda i njegove familije (foto Dino Demicheli).

Prijevod: *Marku Subulniju Sekundu. Supruga Julija Itaka za života je napravila sebi i oslobođenincima Juliji Albani, Subulniju Orijentu i Juliji Ursi te Subulniji Tihi. Prilaz i ophod u ovaj grobni prostor daje se Gneju Vejediju Juvenalu.*

Slova natpisa klesana su kvadratnom kapitalom i vrlo su pravilna. Klesar se trudio ne prenositi ijednu riječ iz jednog retka u drugi, što je mjestimično prouzročilo blago zbijanje slova na krajevima pojedinih redaka i ligaturom u 6. retku kod slova T i I. Pregledom spomenika uočava se da iznad nekih slova stoji koso položeni urez (*apex*), a koji označava grafički naznačeno mjesto dugog vokala. Naravno, *apices* se na većini natpisa ne javljaju, a kad se javljaju, dolaze iznad vokala <a>, <e>, <o> i <u>, dok vokal <i> svoju duljinu bilježi slovom I koje je veće od ostalih slova u riječi (*i-lon-ga*).⁶ Oznaka dugih vokala na ovojme su natpisu vidljive u riječima *Iúlia, Ithacé* (3. redak), *Iúliae, Albánae* (5. redak) i *hóc* (9. redak).

Tekst je koncipiran u dvama odjeljcima, odnosno odvojene su vrste informacija koje se u njemu nalaze. Prvi se dio teksta odnosi na one kojima je namijenjeno grobno mjesto. Drugi se dio odnosi na obavijest kome se još izvan obitelji daje pravo korištenja grobnog areala, a o čemu će nešto kasnije biti riječi. Donosi se čak sedam imena, što je za grobni natpis više od prosjeka. Možda ovaj spomenik ne moramo nužno smatrati grobnim u užemu smislu, već kao pokazatelj čiji se grobovi nalaze na grobnoj parceli (*hortus*). Stoga se može pretpostaviti da je svaka od navedenih individua imala posebno izrađen natpis iznad mjesta ukopa.⁷

Marko Subulnija Sekund bio je suprug Julije Itake, a ona je imala dvije oslobođenice, Juliju Albanu i Juliju Ursu. Tekst se može i ponešto drugačije pročitati, odnosno umjesto predložene restitucije *lib(ertis)* može se pročitati *lib(ertae)*.

⁶ Detaljno o ortografiji na epigrafskim spomenicima koja uključuje korištenje ovih znakova v. Zair 2023: 207 i d.

⁷ U slučaju da se radilo o nišama u koje su se polagale urne s pepelom, ne može se govoriti o ukopu u klasičnome smislu, no oznaka s imenom uz urne ili na samim urnama morala je stajati.

U tom bi slučaju oslobođenica bila samo Julija Ursa, dok bi rodbinsko svojstvo više osoba bilo neizrečeno na natpisu, što smatram da ipak nije bio slučaj.

S obzirom na ime, Subulnije Orijent bio je najvjerojatnije oslobođenik Marka Subulnija Sekunda, a ime mu je uklesano bez sigle predimena *M(arcus)*, koji bi se trebao očekivati. Za Subulniju Tihu nije jasno u kojem je bila svojstvu: nije navedena kao oslobođenica, odnosno njezino je ime uklesano nakon kratice *lib(ertis)* koja se odnosi na prethodno spomenuta tri imena. Prema imenu gotovo je sigurno da je bila oslobođenica, no s obzirom na mjesto i izraze na natpisu, pretpostavljam da je bila oslobođenica iz drugog kućanstva. Da se radilo o kćeri Marka Subulnija Sekunda, vjerujem da bi bila navedena prije svih oslobođenika. Mogla mu je biti sestra, no njegovo pak ime ne odaje ništa što navodilo na to da se radi o oslobođeniku, dok kognomen *Tyche* takvo što poprilično sugerira. Stoga je moguće da se radi o majci Marka Subulnija Sekunda za koju u ovome slučaju ne bi trebalo biti neobično što je navedena na mjestu iza svih oslobođenika. To bi značilo da je Subulnija Tiha nekoć bila ropkinja, a njezin je muž mogao biti ili njezin nekadašnji vlasnik ili posve suprotno, rob kojeg je zajedno s njome oslobodio netko tko je imao gentilicij *Subulnius*. Kako je navedeno, tada bi se radilo o osobi koja je bila oslobođenica, no ne unutar kućanstva koje je pripadalo Marku Subulniju Sekundu i Juliji Itaki, već Tihinog bivšega gospodara.

Gentilicij *Subulnius* iznimno je rijedak te se javlja samo na dvama spomenicima u Saloni⁸ i jednome u Florenciji (*Florentia*).⁹ Upravo temeljem tog jednog natpisa iz Florencije, Alföldy je smatrao da se radi o italskoj obitelji koja je odanle doselila u Dalmaciju (Alföldy 1969: 123, s. v. *Subulnius*; OPEL IV, s. v. *Subulnius*). No, oba su dalmatinska spomenika poprilično starija od ovoga iz Italije te se zasad takvo što ne može tvrditi. Ipak, vrlo je vjerojatno da se radi o gentiliciju italskoga podrijetla čija je zastupljenost zasad najranije i najbolje potvrđena na tlu Dalmacije.

Gentilicij *Iulius/Iulia* je kao carsko ime široko rasprostranjeno u Carstvu te nema specifičnu geografsku odrednicu. Julija Itaka je prema kognomenu grčkoga podrijetla gotovo sigurno bila oslobođenica. Ime *Ithace* rijetko je na latinskim natpisima te može upućivati i na njezino podrijetlo s otoka Itake, što i dalje ne isključuje mogućnost nekadašnjeg servilnog statusa. Relativno je čest slučaj da nekadašnji robovi imaju svoje robove i oslobođenike, što bi se u ovome slučaju upravo to zrcalilo. Oslobođenice Julije Itake spomenute na natpisu bile su Julija Albana i Julija Ursa, a prema svojim kognomenima ne otkrivaju svoj nekadašnji ropski status. Ime *Albanus/Albana* poznato je posvuda, nešto češće u zapadnim provincijama (Alföldy 1969: 145, s. v. *Albanus*. OPEL I, s. v. *Albanus*), dok je ime *Ursus/Ursa* dosta često u Carstvu, posebice u keltskim provincijama (Alföldy 1969: 318, s. v. *Ursus*; OPEL IV, s. v. *Ursus*). Kognomen *Oriens* općenito nije čest na natpisima, a u Dalmaciji je ovo njegova prva potvrda. Ime sugerira osobu podrijetlom s Istoka, a i da nije navedeno da se radi o oslobođeniku, to bi na

8 Osim na ovome, zabilježen je na natpisu CIL III 2257. O potonjem natpisu v. daljnji tekst.

9 CIL XI 1585 (*Florentia*). Natpis spominje Gaja Subulnija Faustina (*C. Subulnius Faustinus*), a može se datirati u kraj 2. ili početak 3. st.

temelju imena valjalo pretpostaviti. Već je spomenuto da kognomen Subulni- je Tihe (*Tyche*) snažno sugerira oslobođeničko podrijetlo, budući da je upravo kod oslobođenika i robova dosta često potvrđeno (Alföldy 1969: 315, s. v. *Tyche*; OPEL IV, s. v. *Tyche*; posebice u Rimu: Solin 2003, s. v. *Tyche*).

Julija Itaka dala je postaviti spomenik, a njezino je ime jedino koje je nave- deno u nominativu. Ime Marka Subulnija Sekunda napisano je u dativu prije njezina imena, što navodi na zaključak da je ovaj čovjek već bio umro kada je spomenik postavljen. Kako spomenik nije klasična nadgrobna stela, već sma- tram da se radi o ploči s uklesanom obavijesti čiji se grobovi nalaze unutar parcele, za četiri se osobe čija imena slijede nakon Julije Itake može pretposta- viti da su također već bile pokojne.

Osoba koja je svakako bila živa u vrijeme postavljanja spomenika je Gnej Ve- jedije Juvenal, a koji ni s kim od spomenutih na natpisu nije u izravno iskazanoj vezi. Uz njegovo ime stoji specifična formulacija da mu se daje pristup i ophod spomeniku (*in hoc monumento aditus ambitus datur*), što je izraz koji pripada u *ius sepulchri*. U *ius sepulchri*, odnosno zakon po kojem je bilo dozvoljeno pokopati nekoga ili biti pokopan, ugrađena su i druga prava koja su se odnosila na održa- vanje grobnoga mjesta, prinošenje žrtava, ali i posjeta grobnoj parceli, odnosno mjestu groba (Helttula 1974: 10). Pravno gledajući, grob je za Rimljane imao dva dijela, a sastojao se od mjesta ukopa (*sepulchrum*) i spomenika (*monumentum*).¹⁰ *Sepulchrum* je moglo biti isključivo mjesto na kojem su položeni ostatci pokojne osobe, a time je postalo *locus religiosus*.¹¹ *Monumentum* je kao spomenik podi- gnut nad grobnim mjestom trebao služiti za očuvanje uspomene na pokojnu osobu. Gnej Vejedije Juvenal imao je pristup spomeniku unutar grobne parcele, no nije iskazano kojem pokojniku ili pokojnici je on dolazio odavati počast, bu- dući da nije naveden ni u kakvom rodbinskom odnosu s ikojom od popisanih osoba.¹² O tome što ustvari znači iskazivanje davanja pristupa spomeniku u svrhu komemoracije i održavanja pogrebnih obreda napisano je nekoliko djela većinom temeljenih na informacijama s nadgrobni natpisa.¹³

Postoji još jedna mogućnost pravnog opravdanja za njegov posjet, a radi se o tome da je osoba mogla imati pravo na pristup i ophod grobnome mjestu čak i ako bi prodala grobnu parcelu s grobovima njezinih bližnjih, kako se na- vodi u zborniku privatnog i civilnog prava nazvanom *Digesta*.¹⁴ Zbog razloga koje ću u nastavku teksta iznijeti, uključit ću i ovu mogućnost.

10 Ulp. *Dig.*, XI, 7, 2, 5: *Sepulcrum est, ubi corpus ossave hominis condita sunt. Ulp. Dig.*, XI, 7, 2, 6: *Monumentum est, quod memoriae servandae causa existat.*

11 Ulp. *Dig.*, XI, 7, 2, 5: *Celsus autem ait: non totus qui sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est.* O tome v. Muresan & Muresan 2016a: 122; Muresan & Mure- san 2016b: 845, bilj. 8.

12 U svome radu Anne Helttula (1974) donosi zaključke da se u inačicama formule *itum ambi- tum datum* može vidjeti ne samo pravo posjeta groba, već je moguće da je osobama kojima je to omogućeno ovime darovano i mjesto ukopa.

13 Nekoliko najosnovnijih: Wamser 1887; De Visscher 1963; Helttula 1974 (s popisima literature).

14 *Dig.*, XLVII, 12, 5: *Utiumur eo iure, ut dominis fundorum, in quibus sepulchra fecerint, etiam post venditos fundos adeundorum sepulchrorum sit ius. legibus namque praediorum vendundorum cavetur, ut ad sepulchra, quae in fundis sunt, item eius aditus ambitus funeri faciendi sit.*

Riječi poput *ambitus* (ophod) i *aditus* (prilaz) nisu odveć učestale na natpisima, a u istu terminološku skupinu pripadaju i *itus*, *iter* (put) *actus* (prijelaz) i *introitus* (ulaz).¹⁵ Neki od ovih izraza javljaju se i na grobnim natpisima u Dalmaciji, a najzastupljeniji su u Saloni. Natpisi s ovim izrazima uglavnom se mogu datirati tijekom 1. i 2. stoljeća, a putem njih dobivamo posredne informacije o organizaciji nekropola te, u manjem broju slučajeva, rasporedu pojedinačnih grobnih parcela.¹⁶ Svi se ovakvi izrazi referiraju na grobne parcele koje su imale svoj ulaz i koje su bile omeđene zidovima. Stoga je i trebala postojati pravna regulativa za dolazak, bivanje i aktivnosti na parcelama koje su bile u privatnome vlasništvu, a usto, grobno mjesto je *res religiosa* i bilo je pod vjerskom zaštitom, a ne samo pravnom. Formula navedena na natpisu s pravne je strane osiguravala Gneju Vejediju Juvenalu pristup grobnoj parceli koja je bila u vlasništvu druge obitelji. Oblik *datur* (daje se) nije zabilježen u Dalmaciji, a uz imenicu *ambitus* nije potvrđen nigdje. Uz imenicu *aditus* oblik *datur* potvrđen je rijetko: na jednom se natpisu dopušta prilaz grobnoj parceli, a na drugome ne dopušta (*non datur*).¹⁷ Ne znamo je li Gnej Vejedije Juvenal bio prijašnji vlasnik grobne parcele ili mu je zbog drugih razloga pristup bio pravno omogućen, no možda će nakon što se iznesu promišljanja u nastavku slika biti malo jasnija. Ipak, prije nego krenemo u svođenje rasprave na konkretne osobe, valjalo bi se ponešto osvrnuti na natpise sa spomenom izraza vezanih uz posjet grobu.

Još samo jedan salonitanski natpis spominje izraze *aditus* i *ambitus*, a radi se o spomeniku čiji tekst na neki način također donosi zakonske propise te nije standardni nadgrobni spomenik.¹⁸ Uz navedene riječi, ovaj natpis ima i izraze *locus*, *iter* i *actus* koji se odnose na to da zbog prinošenja žrtava grobnica, put, prilaz, prijelaz i ophod moraju biti otvoreni. Velika većina ostalih natpisa u Carstvu, a radi se ustvari samo o onima pronađenima u Italiji, uglavnom u Prvoj regiji i gradu Rimu, uz izraze *aditus* i *ambitus* imaju još spomenutih riječi, kao *iter*, *actus* ili *itus*. Ponekad se pritom spominje i razlog zbog kojeg se pristup nekome omogućava, a to je prinošenje žrtava (*sacrifici faciendi causa* i varijante

15 Opširna analiza ovih termina u kontekstu spominjanja na grobnim natpisima u Rimu i Ostiji obrađeni su u člancima Evangelisti & Nonnis 2004 i De Paolis 2010.

16 Najbolji za to primjer kod nas je natpis CIL III 2072 (Salona), *C(aio) Aemilio / Inge[n]uo / aed(ili) et [I]lvo[r]o / iur(e) d[ic](undo) e[st] / Aemi[ia]e / Hippolyt[ae] matri // Vestibulum / et ambitus / monumenti a / bathro clatror(um) / intra loricam qu[ae] spectat in merid(ie) / ad viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatror(um) / a parte dext(ra) et sinist(ra) / et a post(ico) omnium / angulor(um) IIII lat(a) p(edes) / quinos denos // Vestibulum / et ambitus mo/numenti a bathro / clatrorum intra / loricam quae spe/ctat in meridie ad / viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatro/rum a parte dextra / et sinistra et a post(ico) / omnium angulo/rum IIII lat(a) p(edes) qui/nos denos. Već je Mommsen ponudio okvirnu prostornu verziju u komentaru ovoga natpisa u CIL-u, a nju je detaljnije opisao i nadopunio N. Cambi (1986: 87).*

17 AE 1952, 153 (*Aquileia*); CIL VI 19562 (*Roma*). Na jednom se natpisu iz Ostije pretpostavlja oblik *non datur* uz imenicu *aditus* (EpOst 1391).

18 CIL III 9315, *Finis loci / qui est / Q(uinto) S() C() / in f(ron)te sec(us) flu(men) p(edes) XXXXV / item sec(us) mon<u=I>m(entum) / in ag(ro) p(edes) XXXXII item / a cap(ite) sinis(tro) lon(gum) p(edes) XLVII s(emis) / item ab aquil(one) in ag(ro) p(edes) XVI / at quem locum iter / ambitum actum aditum / sacrificique causa / quibus esse oportet opor/tebit D() AP() HOR()*.

navedenoga).¹⁹ Ostali nadgrobni natpisi iz Dalmacije spominju ili riječ *aditus* ili *ambitus*, a takvih je najviše u Saloni, dok je jedan natpis iz Ise.²⁰ Na jednom salonitanskom spomeniku saznajemo širinu pristupa, koja je iznosila četiri stope, dok je isejski natpis spominjao duljinu i širinu pristupa (20x15 stopa).²¹

Je li ova, uvjetno rečeno stela, bila *monumentum*, odnosno glavni spomenik koji je stajao na grobnoj parceli, ili su navedene osobe bile komemorirane na drugi način? S obzirom na izgled ovoga spomenika i na način na koji je natpis sastavljen, skloniji sam pretpostavci da se ovaj spomenik izvorno nalazio na ulazu u grobnu parcelu. Kao dodatni razlog tome smatram da je upravo podatak o pravu korištenja prostora oko unutrašnjeg nadgrobnog spomenika na parceli trebao biti istaknut prije nego se na nju pristupi. Isto bi se moglo pretpostaviti i za maloprije spomenuta dva salonitanska spomenika (CIL III 2072 i CIL III 9315) na kojima se daju prostorni podatci o prilazu, ophodu, putu i sl. Naime, uključujući i ovaj naš spomenik, svima nedostaju uobičajeni podatci koje nalazimo na grobnim natpisima, kao što su proživljene godine života, formule tipa *hic situs est, testamento fieri iussit* ili *hoc monumentum heredem non sequetur*. Iako se ne radi o obaveznim podatcima, pomalo neuvjerljivo zvuči činjenica da bi se na spomeniku nalazile navedene pravne formulacije ili detaljno opisivanje širine ophoda i pristupa, a da se o pokojnicima ne bi izdvojio još poneki podatak. Stoga se može pretpostaviti da je riječ *monumentum* označavala veću grobnu instalaciju, moguće čak i u obliku građevine. Za ilustraciju kako je to moglo izgledati može poslužiti ugrađbeni titulu u jednu od grobnica/grobnih parcela na lokalitetu *Iso-la sacra* u Ostiji (Slika 2).²² Ondje je spomenik samo neka vrsta obavijesti o tome čija je grobnica, ali spomenuta su i *iura sepulcrorum* kojima se reguliralo daljnje korištenje grobnice i pristupanje njoj. Ono što je pritom naveden kao *munumentum* moglo bi se odnositi na čitavo zdanje koje je bilo podignuto nad grobom. Premda izvorna lokacija salonitanskog spomenika nije poznata, radije bih se odlučio na pretpostavku da se radi o objektu ili većoj instalaciji koja se nalazila na grobnoj parceli. To nam na neki način sugerira fraza *in hoc monumento*, tj. upotrijebljena je odnosna zamjenica *hic, haec, hoc* (ovaj, ova, ovo), koja sugerira davanje prava na prilaz i ophod baš ovoga spomenika, ali kojeg bi najvjerojatnije valjalo zamisliti ugrađenog u nekakav objekt ili kao dio grobne instalacije. Budući da

19 CIL III 9315 (Salona); CIL VI 7513; CIL VI 10231; CIL VI 10235; CIL VI 10562; CIL VI 12133; CIL VI 13823; CIL VI 22819; CIL VI 24064; CIL VI 26419; CIL VI 26422; CIL VI 34887a; CIL VI 38241a; AE 1945, 136; AE 2004, 213; AE 2004, 230; AE 2004, 249; EDCS-36300369 (*Roma*); CIL XIV 3525 (Castel Madama); CIL XIV 1473 (*Ostia*); CIL X 6607 (*Velitrae*); EDCS-61900015 (*Mediolanum*).

20 CIL III 2245; CIL III 8722; ILJug 2162; ILJug 2182; ILJug 2772,3142a (Salona); ILJug 258 (*Issa*).

21 ILJug 2128 (Salona): *aditum ad sepulc{h}rum / latum p(edes) IIII*; ILJug 258 (*Issa*): *Aditus secundum consuetudinem / longus ped(es) XX lat(us) ped(es) XV h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur)*.

22 Radi se o Grobnici 78 koja izgleda kao natkrivena prostorija s krovom na dvije vode. Na pročelju je uzidan natpis koji komemorira Klaudiju Memnonidu: *D(is) M(anibus) / Ti(berius) Claudius Eutychus / Claudiae Memnonidi / coniugi bene merenti et sibi / liberisque suis fecit libertis / libertabusque posterisque / eorum itu(m) ambitum h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur) / in fronte p(edes) XV in agro p(edes) XV*. Pronađeno je više ovakvih grobnica s još uvijek vidljivim spomenicima *in situ*.

Slika 2. Natpisna ploča ugrađena na grobnicu 78 na lokalitetu Isola sacra u Ostiji (izvor: <https://www.ostiaantica.beniculturali.it/en/archaeological-sites-and-monuments/necropolis-of-porto/>).

su salonitanske nekropole većim dijelom porušene, što se ponajviše odnosi na kamene spomenike i nadgrobne instalacije, ipak nije, s obzirom na sporadične epigrafske spomene organizacije grobnih parcela, teško zamisliti da su postojale ograđene i natkrivene strukture na određenim dijelovima nekropola. Dodatni je problem i taj što su se veće površine grobnih prostora višekratno iskorištavale tijekom antike, pri čemu su razgrađivane brojne instalacije, što uključuje i natpise, koji su bili samo jedan od njihovih dijelova.²³

Ostalo je pokušati ustanoviti veze između ovih obitelji spomenutih na natpisu, budući da je jasno da su salonitanski *Subulnii* i *Veiedii* bili na neki način povezani. Spona koja ih povezuje vjerojatno je bila obitelj *Lulii*, za što postoje epigrafske indicije. Iz Salone su otprije bila poznata dva natpisa koja bi nam mogla ponešto rastumačiti povezanost između ovih obitelji. Ovi su natpisi bili objavljeni samo u CIL-u, te im nije posvećena posebna pažnja, stoga bi ih bilo dobro pobliže opisati i analizirati.

Spomenik za obitelj Gneja Vejedija Juvenala

Prvi od njih uklesan je na nadgrobnoj ari (slika 3)²⁴ sastavljenoj iz tri dijela. Spomenik na borduri koja obrubljuje natpisno polje prikazuje kantar na dnu desne strane iz kojeg izlazi stabljika akanta bogato ukrašena listovima. Za

23 Ne znamo točno kada je započeto s ovakvom praksom, vrlo vjerojatno tijekom 2. i 3. stoljeća, a vrhunac je dosegnut tijekom kasne antike kada su brojni spomenici i arhitektonski elementi ugrađivani u bedeme, kule, crkve i druge građevine. Istaknut ću najveći nadgrobni spomenik-instalaciju zasad pronađen u Saloni, a radi se o nadgrobnoj ari Pomponije Vere koja je u više dijelova bila razlomljena i uzidana u salonitanske bedeme. Spomenik je izvađen i sastavljen (v. Bulić 1903) te se danas nalazi u dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu. Možda još bolji primjer negiranja nečijeg grobnog mjesta predstavlja skupina mramornih sarkofaga i arhitektonskih elemenata koji su bili pronađeni prije dvadesetak godina u Solinu u funkciji izgradnje svojevrstne brane protiv poplave u blizini istočnog salonitanskog bedema. O tome v. Skelac 2025; Cambi 2025.

24 CIL III 9392 (Salona). Prema komentaru u CIL-u, spomenik je pronađen 1886. godine u predjelu Grudine.

pretpostaviti je da je isti takav kantar bio uklesan i na lijevoj strani spomenika, ali se nije sačuvao, kao ni većina ukrasa s te strane. Na vrhu nalazi se motiv valovitih vitica u čijim se međuprostorima nalaze razlistane grane i plodovi neke biljke ili vočke. Na dnu, odnosno u prostoru između dvaju kantara, nalazi se još vegetabilnih motiva, uklesanih u ponešto stisnutijem prostoru nego je gornja obrubna traka. Na borduri se primjećuje niz sitnih okruglih perforacija napravljenih svrdlom koje su svakako doprinosile dubini reljefa.²⁵ Ovaj bi se spomenik prema tipu i vrsti ukrasa mogao relativno pouzdano datirati, budući da su u Saloni poznati slični primjerci. Prikazivanje akantovih listova motiv je koji na arama dolazi nešto ranije nego prikaz vinove loze. Navedeno se poklapa s datacijom ostalih spomenika koji se donose u ovome radu, napose onoga koji je tema glavne rasprave. Natpis je uklesan u devet redaka i glasi:

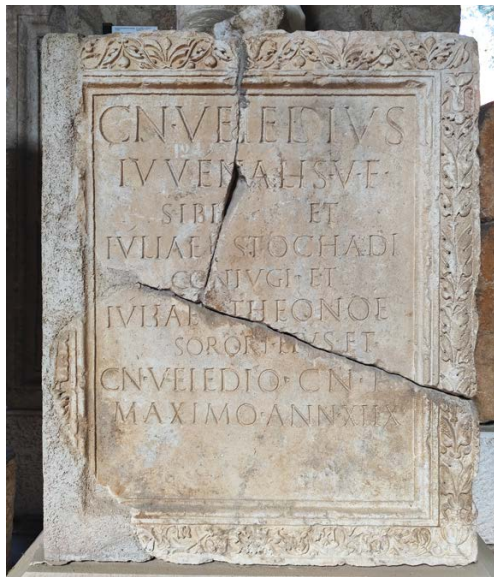
*Cn(aeus) Veiedius
Iuvenalis v(ivus) f(ecit)
sibi et
Iuliae Stochadi
5 coniugi et
Iuliae Theonoe
sorori eius et
Cn(aeo) Veiedio Cn(aei) f(ilio)
Maximo ann(orum) XIII*

Prijevod: *Gnej Vejedije Juvenal za života (je postavio) sebi, svojoj supruzi Juliji Stohadi, njezinoj sestri Juliji Teonoji i Gneju Vejediju, Gnejevom sinu, Maksimu, koji je živio 18 godina.*

Sigurno je da je u vrijeme podizanja spomenika Gnej Vejedije Juvenal bio živ te da je Gnej Vejedije Maksim bio pokojni, dok se za Juliju Stohadu i Juliju Teonoju može pretpostaviti da su tada bile na životu. Naime, kako samo zadnja spomenuta osoba ima zabilježenu dob u vrijeme smrti, vjerujem da bi se podatak o proživljenim godinama nalazio i uz imena njih dvije da su bile pokojne. Kombinacija gentilnih imena *Veiedius* i *Iulius* s ovoga natpisa nedvojbeno potvrđuje vezu koja nije bila dovoljno jasna na prethodnome natpisu. Ondje smo saznali da je Gneju Vejediju Juvenalu, koji je na ovome natpisu spomenut prvi, bio dopušten prilaz grobnome mjestu i ophod (*aditus ambitus datur*). To ne bi bilo potrebno da on nije imao nekog zbog koga je trebao dolaziti na tu grobnu parcelu. Supruga Gneja Vejedija Juvenala bila je Julija Stohada, a iako to nije izrijeком navedeno, prema njezinu imenu i imenu njezine sestre, gotovo je sigurno da se radi o oslobođenicama. I to vrlo vjerojatno oslobođenicama Julije Itake! Razlog zašto je Juvenalu bio dozvoljen dolazak na grobnu parcelu bio bi taj da je on preko svoje supruge Julije Stohade bio povezan sa Julijom Ursom ili Julijom Albanom koje nose isti gentilicij i vjerojatno

²⁵ Moguće je da su ovakve perforacije služile za umetanje cvjetova i grančica. O ovome običaju više kod Miletić 2002, 378; Maršić 2008.

pripadaju istoj skupini oslobođenica. Moguće je i da je prijateljevao s Markom Subulnijem Sekundom iz čijeg je kućanstva (preko Julije Itake) došla njegova supruga Julija Stohada. Mogućnost da se radi o parceli koja je nekoć bila u posjedu obitelji *Veiedii* te da je Gnej Vejedije Juvenal mogao dolaziti posjećivati grobno mjesto nekome unutar njegove obitelji, sveo bih na minimum. Naime, to bi značilo da je prodao ostatak parcele što je legalni postupak, no ovaj natpis specificira da se daje pravo pristupa i ophoda upravo spomeniku Marka Subulnija Sekunda i ostalih navedenih na njemu

Slika 3. Nadgrobna ara Gaja Vejedija Maksima (foto Nino Švonja).

(*in hoc monumento aditus ambitus datur*). Arom na kojoj je Gnej Vejedije Juvenal spomenut kao postavljač, predviđeno je mjesto ukopa i za njega samoga, budući da je navedeno da spomenik postavlja i sebi. Ne vjerujem da je ova ara stajala unutar grobne parcele Marka Subulnija Sekunda, ali je siguran dokaz povezanosti obitelji *Veiedii* i *Iulii*.

Stela Julije Pantere i Publija Cetenija Eshina

Drugi spomenik koji se dovodi u vezu s ovim jest stela koja je bila postavljena za Juliju Panteru (*Iulia Panthera*).²⁶ Stela je nekoć bila uzidana u kuću u Solinu, a danas se nalazi u stražnjem dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu (slika 4). U dobrome je stanju, vidljivo je tek jedno oštećenje s desne strane profilacije. Gornji dio ukrašava zabat koji s bočnih strana ima pseudoakroterije u obliku palmete iz kojih se prema sljemenu zabata izvijaju cvjetovi pomalo zmijolikog izgleda. U središtu zabata stoji peterolatična rozeta. Dvije unutrašnje kose stranice zabata izvedene su profilacijom tipa *cyma reversa*, a istom je takvom profilacijom omeđeno natpisno polje. Natpis je uklesan u osam redaka i glasi:

P(ublius) Caetennius
P(ubli) l(ibertus) Aeschines
v(ivus) f(ecit) sibi et
Iuliae Ithaces l(ibertae)
 5 *Pantherae f(iliae)*
def(unctae) ann(or)um XXVIII
M(arcus) Subulnius
Aprio

²⁶ CIL III 2257. Prema komentaru u CIL-u, spomenik je bio spolij u kući Šperac u Solinu.

Prijevod: *Publije Cetenije Eshin, Publijev oslobođenik, za života je postavio sebi i Juliji Panteri, Itakinoj oslobođenici, koja je umrla u dobi od 28 godina. Marko Subulnija Aprion.*

Spomenik se po svojim karakteristikama izgleda i natpisa može datirati u zadnja desetljeća 1. stoljeća i prva desetljeća 2. stoljeća. Tada stele već prestaju biti velikih dimenzija, no i dalje nisu reducirane kao tijekom kraja 2. i u 3. stoljeću. Prisutan je izraz *def(uncta)*, koji se u većini slučajeva datira nakon 1. stoljeća. Izostanak posvete bogovima Manima (*Dis Manibus*) kao i iskazivanje tročlane imenske sheme s oznakom bivšega vlasnika na mjestu filijacije sugeriraju da stelu ne bi trebalo datirati kasnije od početka 2. stoljeća.

Julija Pantera bila je kći oslobođenika Publija Cetenija Eshina (*P. Caetennius Aeschines*) koja je preminula u dobi od 28 godina. Postoje dvije poveznice s našim glavnim predmetnim natpisom: prva je da je Julija Pantera bila oslobođenica Julije Itake, supruge Marka Subulnija Sekunda, dok je druga ta da je na kraju natpisa spomenut stanoviti Marko Subulnija Aprion (*M. Subulnius Aprio*), uz čije ime ne stoji niti glagol, niti ikakva imenica koja bi se odnosila na neku funkciju ili srodstvo. On nije postavljatelj, budući da je jasno iskazano da je Publije Cetenije Eshin ovu stelu za svoga života postavio svojoj kćeri Juliji Panteri. Njegova kći nema isti gentilicij kao i otac, a što je najvjerojatnije posljedica toga da je ona bila rođena kao ropkinja iz veze dvoje robova različitih kućanstava. Naposljetku su i ona i njezin otac bili oslobođeni: Panteru je oslobodila Julija Itaka po kojoj je dobila gentilno ime, a Eshina je oslobodio stanoviti Publije Cetenije po kojem je on dobio predime i gentilicij. Što je bilo s njezinom majkom, nije poznato, ona je bez sumnje već bila pokojna, a mogla je umrijeti još i kao ropkinja. Također, moguće je i da Publije Cetenije Eshin Juliji Panteri nije bio biološki otac, već da ju je posvojio. Kako se u sve navedeno uklapa Marko Subulnija Aprion, nije posve jasno, no može se pretpostaviti da je bio u vezi s djevojkom Julijom Panterom. Mogućnost da joj je bio muž isključena je, jer bi joj u tom slučaju on postavio spomenik, a ovako je kao neudata djevojka još uvijek bila u vlasti oca. Rodbinska veza između Marka Subulnija Sekunda i Marka Subulnija Apriona nije potvrđena natpisom, no smatram da se radi o vrlo bliskome srodstvu. Aprion je vrlo vjerojatno Sekundov sin ili brat, dok je nešto manja vjerojatnost da je bio Sekundov oslobođenik. Ako je bio sin, to bi značilo da je jedan dio života svakako proveo u poznanstvu s ropkinjom Panterom koja je bila u istome kućanstvu i koja je bila ropkinja, a potom i oslobođenica njegove majke Julije Itake.

Natpis o kojem je ovdje napisana rasprava spojio je još dva koja se dosad nisu mogla sagledati u zajedničkom kontekstu. Ovako su sva tri natpisa, pronađena u različitim razdobljima, pomogla u rekonstruiranju odnosa između nekoliko obitelji u Saloni na kraju 1. ili početkom 2. stoljeća. Pritom smo dobili nešto izravniji uvid na koji se način reguliralo grobno pravo u Saloni, a radi se o formulama koje se na natpisima rijetko spominju. Moguće je da su određene grobne parcele bile otvorenog tipa te da za posjetu njima nije trebala posebna dozvola, a ondje gdje nije bilo tako, dopuštenje određenim osobama valjalo je uklesati u kamen jer je na licu mjesta jedino to bio stvarni pokazatelj prava. Na-

žalost, ne znamo kako je spomenik na grobnoj parceli Marka Subulnija Sekunda mogao izgledati, no upravo zbog pravnih formula iskazanih na natpisu, vjerujem da se moglo raditi o zatvorenom objektu kojem se nije moglo slobodno pristupiti. Iako je prostor salonitanskih nekropola višekratno iskorištavan tijekom ova dva tisućljeća te nemamo posve jasan uvid u njihov izvorni izgled i stvarni areal rasprostiranja, arheološka istraživanja pokazuju da se, ovisno o razdoblju ukapanja, na njima gradilo, pregrađivalo i rušilo. Stoga je lako zamisliti da je već u kasnoj antici većina poganskih nadgrobnih instalacija bila uklonjena i prenamijenjena, čime se otvorilo dosta mjesta za nove ukope. Grad

od nekoliko desetaka tisuća ljudi, uz stopu smrtnosti koja višestruko nadilazi današnji prosjek, u rasponu svoga postojanja od otprilike 700 godina, trebao je mnogo mjesta za nekropole. Današnje spoznaje o rasprostiranju salonitanskih nekropola, pogotovo sjeveroistočne i jugoistočne navode na zaključak da su, bez obzira na njihovu veličinu, prostori grobnih mjesta višestruko iskorištavani. Stoga, umjesto da se postojeće nekropole šire unedogled, jednostavno je započeto s praksom preslojavanja grobnih prostora, izmicanjem starih spomenika i postavljanjem novih. Gotovo svako istraživanje salonitanskih nekropola potvrđuje ovu praksu, no prema raznolikosti zatečenih karakteristika na terenu i tekstovima na natpisima jasno nam je da smo još daleko od potpunog poznavanja grobnih običaja i grobnoga prava u Saloni.

Slika 4. Nadgrobni spomenik Julije Pantere, Itakine oslobođenice (foto Dino Demicheli).

KRATICE

AE – *L'Annee epigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin.

EpOst – *Epigrafia ostiense dopo il CIL. 2000 iscrizioni funerarie*, Venezia 2018.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana.

OPEL – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Budapest-Wien.

LITERATURA

Alföldy 1969

G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.

Bulić 1903

F. Bulić, "Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera", *Bollettino di archeologia e storia Dalmata* XXVI, Split, 1903, 3–15.

Cambi 1986

N. Cambi, „Salona i njene nekropole“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 25 (12) (1985–1986.), Zadar 1986, 61–108.

Cambi 2025

N. Cambi, „Arheološka analiza antičkih spolija iz Solina: Sekundarna upotreba, simbolika, sepulkralna ikonografija“, in: J. Jovanović (ed.), *Meduzin pogled*, katalog izložbe, Split, 2025, 90–129.

De Paolis 2010

M. De Paolis, "Iura sepulcrorum a Ostia: consuntivi tematici ragionati", *Archeologia Classica* 61, Roma, 2010, 583–629.

De Visscher 1963

F. De Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milano, 1963.

Evangelisti & Nonnis 2004

S. Evangelisti & D. Nonnis, "Iura sepulcrorum a Roma: consuntivi tematici ragionati. *Itus, Aditus, Ambitus, Similia*. L'accesso al sepolcro: garanzie e finalità Libitina e dintorni", in: *Libitina e i luci sepolcrali. Le leges libitinae campanae. Iura sepulcrorum: vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell'XI Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie*, Roma, 2004, 349–359.

Helttula 1974

A. Helttula, "On *itum ambitum datum*: a formula of *ius sepulchri*", *Arctos* 8, Helsinki, 1974, 9–17.

Maršić 2008

D. Maršić, "Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu", *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 2008, 183–203.

Miletić 2002

Ž. Miletić, "O izgledu grobnih parcela salonitanskih nekropola", *Histria antiqua* 8, Pula, 2002, 377–380

Mureşan & Mureşan 2016a

L. M. Mureşan & I. Mureşan, "Roman law concerning funerary monuments. Case study based on some funerary epigraphs belonging to military personnel on both sides of the middle and lower Danube", *Banatica* 26, Montan, 2016, 119–133.

Mureşan & Mureşan 2016b

L. M. Mureşan & I. Mureşan, “*Violatio sepulchri* – between the legal concept and Roman funerary practice in the Balkans”, *Arheovest* IV/2, *In honorem Adrian Bejan*, Szeged, 2016, 843–860.

Skelac 2025

G. Skelac, “Zaštitno arheološko istraživanje na položaju Ribnjak u Solinu”, in: J. Jovanović (ed.), *Meduzin pogled*, katalog izložbe, Split, 2025, 16–31.

Solin 2003

H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom*, Berlin – New York, 2003.

Wamser 1887

F. Wamser, *De iure sepulchrali Romanorum quid tituli doceant*, Darmstadt, 1887.

Zair 2023

N. Zair, *Orthographic traditions and the sub-elite in the Roman Empire*, Cambridge, 2023.